

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

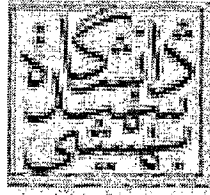
٩٨٣٢٤

بازرسی

این رساله در تاریخ ۱۳۱/۶/۸۶

با شماره ۱۹ فوز در تمام و درجه عالی

ذمعه شد.

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

مناسبات زیدیان ایران و زیدیان یمن
در سده های سوم و چهارم هجری

استاد راهنما:

دکتر رضا شعبانی

استاد مشاور:

دکتر اللهیار خلعتبری

نگارش:

سید اصغر قریشی

شهریور ۱۳۸۶

۹۸۳۳۴

علی صالحی

۱۳۸۶/۱۲/۲۵

کتابخانه اطلاعیات داران علمی بزرگ
موسسه آران

۱۳۸۶/۱۲/۲۵

تقدیر و تشکر

خدای را سپاسگزارم که به رغم مشغله های فراوان دیگر، توفیق اتمام این کوشش ناچیز به نام پایان نامه را نصیب اینجانب فرمود.

وظیفه خود می دانم به حکم من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق، از استادان ارجمند: جناب آقای دکتر شعبانی که همواره از راهنمایی های ارزنده ایشان بهره مند بوده ام و همچنین جناب آقای دکتر خلعتبری که با روی گشاده آماده پاسخگویی به سوالات اینجانب بوده اند، صمیمانه سپاسگزاری نمایم.

همچنین از بذل عنایت استاد گرامی جناب آقای دکتر حسنی به عنوان استاد داور این پایان نامه کمال تشکر را دارم.

چکیده

زیدیه به عنوان یک فرقه مذهبی (شیعی) در اوائل قرن دوم هجری در دوران امویان پدیدار شد. زیدیان پیروان زید بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب هستند.

زیدیه در مسیر مبارزه بر ضد خلفای اموی و عباسی و تشکیل حکومت علویان، از زمان قیام زید (۱۲۲ق) تا تشکیل دولت زیدی علوی در طبرستان (۲۵۰ق)، تاریخ خودیاری را تجربه کرد. داعی کبیر حسن بن زید توانست دولت زیدی را در طبرستان برپا کند که بیش از یک قرن دوام یافت. ۳۴ سال بعد، امام الهادی الی الحق یحیی بن الحسین در سال ۲۸۴ق توانست با بهره‌برداری از ضعف دولت عباسی و آشفتگی امور در آن دولت، امامت (دولت) زیدی در یمن را برپا کند که هر چند به طور گسسته بیش از هزار سال دوام یافت.

زیدیه ایران و زیدیه یمن منشأ و خاستگاه واحدی داشته‌اند. بنیانگذاران دولتهای زیدی در ایران و یمن و نیز امامان زیدی پیش از تشکیل این دولتها همگی در مدینه زاده شده و رشد کردند و از آنجا به عراق (بصره و کوفه)، ایران (خراسان، ری، طبرستان، ...) مصر، یمن و شمال آفریقا مهاجرت کردند.

قاسم بن ابراهیم جد یحیی هادی مؤسس دولت زیدی یمن و داعیان وی پیش از تشکیل دولت زیدی طبرستان پایه‌گذاران مذهب زیدیه در ایران بوده‌اند. یحیی هادی در ابتدا قصد داشت دولت (امامت) زیدی را در ایران تأسیس کند.

زیدیان ایران پیش از انشعاب به دو شعبه قاسمی و ناصری، پیروان قاسم بوده‌اند و فرقه قاسمیه وابستگی سیاسی مذهبی خود را به زیدیان یمن که آنها هم قاسمی بودند، حفظ کردند. زیدیان ایران (طبریها) نقش مهم و مؤثری در تأسیس دولت زیدی در یمن داشته‌اند. مناسبات دو جامعه زیدی در ایران (حوزه خزر) و یمن در زمینه‌های سیاسی (حمایت ناصر اطروش از دولت زیدی یمن)، نظامی (مهاجرت طبریها به یمن برای جهاد در کنار یحیی هادی) و فرهنگی (مهاجرت علما از هر دو طرف و تحصیل طلاب در حوزه‌های علمی یکدیگر) به رغم مسافت زیاد بین این دو سرزمین، حداقل در مقاطعی از تاریخ آن دو، بسیار نزدیک بوده است.

واژگان کلیدی: زیدیه، ایران، یمن، مناسبات، امامت، قاسمیه، ناصریه.

فهرست مطالب

مقدمه: طرح تحقیق

- انگیزه تحقیق و اهمیت آن ۱
- پیشینه تحقیق ۱
- شیوه تحقیق ۱
- سؤالات مطرح شده و پاسخهای فرضی ۲
- بررسی برخی از منابع ۲

فصل اول: اسلام و نحوه ظهور آن و انشاقهای حاصله

- اسلام و نحوه ظهور آن ۱۵
- ظهور اسلام ۱۵
- امامت، نخستین زمینه انشقاق ۱۷
- فرق عمده اسلامی با تکیه بر شیعیان ۱۹
- شیعه ۲۰
- ابعاد سه گانه تشیع (یا انواع تشیع) ۲۱
- تشیع سیاسی ۲۱
- تشیع اعتقادی ۲۲
- تشیع و دوستی اهل بیت ۲۳
- امامت ۲۳
- امامت نزد امامیه ۲۴
- امامت نزد زیدیه ۲۵

فصل دوم: ظهور زیدیه و نحوه گسترش آن در ایران

۱. اسلام در طبرستان ۲۹
- اسلام آوردن دیلم و گیلان به دست علویانی که به آنجا رفتند ۳۴
۲. ظهور زیدیه و نحوه گسترش و تحولات آن پیش از تشکیل دولت زیدی طبرستان ۳۵
- ریشه تاریخی زیدیه ۳۶
- اهداف نهضت زید ۳۷
- زیدیه از زمان کشته شدن زیدبن علی تا برپایی دولت عباسی (۱۳۲ق) ۳۸
- گسترش زیدیه در دوران حکومت عباسیان ۴۰

- قیام محمد بن عبدالله (نفس زکیه) ۴۲
- قیام ابراهیم بن عبدالله (برادر محمد بن عبدالله نفس زکیه) در بصره ۴۳
- قیام زیدیه در دوران خلیفه مهدی (۱۵۸-۱۶۹ق) ۴۵
- قیام زیدیه در دوره خلیفه هادی (۱۶۹-۱۷۰ق) ۴۷
- نتایج رویداد فح ۴۸
- نهیضت‌های زیدیان در عهد امین و مأمون (۱۹۳-۲۱۸ق) ۵۲
- قیام‌های زیدیه در دوره خلیفه معتصم (۲۱۸-۲۲۷ق) ۵۶
- انقلاب‌های زیدیان در عصر واثق و متوکل (۲۲۷-۲۴۷ق) ۵۷
- انقلاب‌های زیدیان در عصر منتصر و مستعین (۲۴۷-۲۵۲ق) ۵۸
۳. دولت زیدی در طبرستان (۲۵۰-۳۵۵ق) ۶۰
- چگونگی و علل قیام حسن بن زید ۶۰

فصل سوم: زیدیه در یمن، ظهور و عملکرد تاریخی

۱. ورود اسلام به یمن و زمینه‌های گرایش شیعی ۶۹
۲. اوضاع سرزمین‌های اسلامی پیش از تشکیل دولت زیدی در یمن ۷۳
- قیام زنگیان ۷۷
- شورش قرمطیان ۷۸
- قرمطیان در یمن ۷۹
۳. اوضاع یمن پیش از تشکیل دولت زیدی ۷۹
۴. جنبش‌های علویان در یمن پیش از تشکیل دولت زیدی ۸۶
۵. تشکیل دولت زیدی در یمن ۸۹
- علل و عوامل عزیمت یحیی بن الحسین به یمن (۲۸۰ق) ۹۱
- بازگشت یحیی هادی از یمن به حجاز ۹۲
- عزیمت دوم یحیی بن الحسین به یمن (۲۸۴ق) و تشکیل حکومت زیدی ۹۵
- سیطره یحیی هادی بر یمن در سه مرحله: ۹۶
- مرحله اول: سیاست تحکیم قدرت در صعده ۹۶
- مرحله دوم: توسعه قلمرو دولت زیدی به اطراف صعده ۱۰۰
- مرحله سوم: تسلط بر صنعا و سپس تمام یمن ۱۰۱

فصل چهارم: مناسبات زیدیه ایران و زیدیه یمن

- مناسبات زیدیه ایران و زیدیه یمن ۱۰۴
- مدینه خاستگاه زیدیه ۱۰۴

۱۰۵.....	قربان خانوادگی امامان زیدی در ایران و یمن
۱۰۶.....	قاسم بن ابراهیم پایه‌گذار مذهب زیدیه در ایران
۱۰۸.....	یحیی هادی نوه قاسم بن ابراهیم و سفر وی به ایران
۱۱۰.....	مهاجرت طبریها به یمن برای حمایت از دولت زیدی یحیی هادی
۱۱۱.....	نقش طبریها در یمن
۱۱۳.....	حمایت سیاسی ناصر اطروش از دولت تازه تأسیس یحیی هادی
۱۱۵.....	جریان قاسمیه و ناصریه
۱۱۶.....	منازعات قاسمیه و ناصریه در طبرستان
۱۱۸.....	هویت مستقل زیدیان قاسمی در ایرن و تبعیت آنان از دولت زیدی یمن
۱۱۸.....	پذیرش امامت یک زیدی ایرانی در یمن
۱۱۹.....	مناسبات فرهنگی
۱۲۱.....	مهاجرت علما و امامان زیدی یمن به ایران
۱۲۴.....	نتیجه‌گیری
۱۲۸.....	فهرست منابع

مقدمه :

طرح تحقيق

انگیزه تحقیق و اهمیت آن

در شهر صعده مرکز تاریخی زبیدیّه یمن قبرستانی به نام قبرستان طبریها وجود دارد که طبریهایی که در اواخر قرن سوم و اوائل قرن چهارم هجری برای حمایت از امام یحیی هادی یحیی بن الحسین مؤسس دولت زیدی یمن و حکومت و دولت تازه تأسیس وی و فرزندانش به یمن مهاجرت کردند، مدفونند. این قبرستان که یادگار مهاجرت طبریها و دیلمیان به یمن است، سؤالات بسیاری را برای محقق پیش آورد و انگیزه‌ای شد تا برای مطالعه و تحقیق دربارهٔ مناسبات ایرانیان (طبریها و مردم دیلم) با زبیدیان یمن و چگونگی این مناسبات به تألیف رساله حاضر پردازد. بررسی موضوع از آن جهت اهمیت دارد که میان طبرستان و شهر صعده واقع در شمال یمن مسافتی بسیار طولانی حدود چهار هزار کیلومتر راه است.

پیشینه تحقیق

تاکنون تحقیق مستقلی دربارهٔ موضوع رساله به وسیله محققان ایرانی صورت نگرفته است و در منابع مورخان ایرانی این موضوع کمتر مورد عنایت و توجه قرار گرفته است. در برخی تحقیقات جدیدی که به وسیله پژوهشگران کشورهای عربی (عمدتاً مصریها و یمنی‌ها) و اروپایی صورت گرفته، گرچه به تحقیق مستقلی در این مورد پرداخته نشده است، اما اشاراتی به این موضوع دیده می‌شود. از این رو سعی می‌شود، موضوع رساله با استفاده از متون تاریخی قدیمی که توسط تاریخنگاران ایرانی و یمنی (عمدتاً زیدی) در دوره تاریخی مورد نظر نوشته شده است، مورد بررسی قرار گرفته و زوایای آن تا حد امکان روشن شود.

شیوه تحقیق

اساس کار بر مطالعات کتابخانه‌ای است ولی به واسطه حضور مؤلف در یمن و آشنایی به سرزمین اصلی فعالیت زبیدیان یمن، طبیعی است که آشنایی‌های عینی نیز مورد اعتنا قرار گرفته شود.

سوالات مطرح شده و پاسخهای فرضی

چه انگیزه‌ای موجب شده است تا طبریها این مسافت طولانی را با تحمل مشقات بسیار، برای حمایت از امامان علوی زیدی و تأسیس دولت زیدی در یمن طی کنند؟ در زمان تأسیس حکومت امامت زیدی در یمن، از عمر دولت علوی زیدی طبرستان ۳۴ سال می‌گذشت. براساس اسناد، رابطه‌ای میان تشکیل این دو دولت وجود داشته است. آن چه که نقش طبریها در این زمینه بوده است، امری است که باید مورد اعتنا قرار گیرد. وجود قبرستانی ویژه برای طبریهای مهاجر به یمن از عمق رابطه زیدیان ایران و زیدیان یمن و همبستگی میان آنان حکایت می‌کند. اهمیت مهاجرت طبریها به یمن را بایستی با توجه به شرایط سیاسی سرزمینهای اسلامی در نیمه دوم قرن سوم هجری و همچنین بعد مسافت میان این دو سرزمین مورد توجه و بررسی قرار داد.

انگیزه‌ای بسیار قوی می‌باید در میان طبریها برای این مهاجرت وجود می‌داشته که به سفری برای جهاد و شهادت و با احتمال ضعیف بازگشت دست بزنند. این انگیزه و عامل محرک چه بوده است؟ آیا مناسبات زیدیان ایران و زیدیان یمن منحصر به حمایت و پشتیبانی نظامی داوطلبانه زیدیان طبرستان از تأسیس دولت زیدی یمن بوده است یا این روابط و مناسبات، زمینه‌های دیگر را نیز شامل می‌شده است؟

سابقه مناسبات ایران و یمن و حضور ایرانیان در یمن به دوران ساسانیان باز می‌گردد که سپاهیان اعزامی دولت مقتدر ساسانی برای بیرون راندن حبشی‌ها از یمن، به آن سرزمین رفتند و موفق به تشکیل حکومتی ایرانی در آنجا شدند که تا سال ۶۲۸ میلادی (اوایل ظهور اسلام) در یمن برپا بود. اما مهاجرت طبریها به یمن برای حمایت از تأسیس دولت علویان زیدی در یمن از نوعی دیگر بود. این مهاجرت که در چند مرحله صورت گرفته است، نه با حمایت یک دولت بلکه مهاجرتی داوطلبانه و با انگیزه‌ای صرفاً مذهبی صورت می‌گرفت. کشف چگونگی مناسبات زیدیان ایران و زیدیان یمن و آثار و پیامدهای آن هدف این رساله است.

بررسی برخی از منابع

اصول العدل و التوحید

این کتاب خطی تألیف امام قاسم بن ابراهیم رسی (د- ۲۴۶ق) است. و در خصوص اعتقادات زیدیه درباره خداوند سبحان و آفرینش بندگان مکلف به عبادت او صحبت می‌کند. وی عبادت را به سه بخش تقسیم کرده و آنها را به طور موجز شرح می‌دهد. همچنین درباره آیات متشابه قرآن کریم بحث می‌کند و آراء و نظریات دیگران را در این باره نقض می‌کند. مؤلف شناخت خداوند را بر دو جنبه اثبات و نفی تفسیر می‌کند. همچنین معنی توحید و اصل توحید را بر طبق عقاید زیدیه تشریح و تبیین می‌کند. این کتاب خطی گرچه کتاب کوچکی است اما عقاید شیعه زیدیه را همراه با دلیل و برهان در بر دارد.

تاریخ یعقوبی

تألیف احمد بن ابی یعقوب یعقوبی (د- ۲۸۰ق) درباره بیعت سقیفه، خلافت علی بن ابی طالب (ع)، بیعت طلحه و زبیر با علی (ع)، شجاعت علی، مشاوره ابوبکر با علی (ع)، مخالفت طلحه و زبیر (نقض بیعت با علی (ع))، جنگ جمل، کشته شدن (شهادت) علی (ع)، صلح امام حسن (ع) با معاویه، درباره زید بن علی و جنگهای وی با امویان، و درباره فرزندش یحیی و قیام نفس زکیه و کشته شدن وی و درباره محمد بن قاسم و یحیی بن عمر و ابراهیم طباطبا و خروج وی بر ضد مأمون و ابراهیم بن موسی بن جعفر (ع) بحث می‌کند.

کتاب **تاریخ یعقوبی** مطالب و معلومات گسترده‌ای درباره تاریخ شیعه در بر دارد.

انساب الاشراف بلاذری

تألیف احمد بن یحیی بن جابر بن داود بلاذری مورخ و جغرافی‌دان و نسب‌شناس قرن سوم هجری است (د- ۲۷۸ق). این کتاب درباره اخبار مربوط به زید بن علی و دلایل قیام وی و رابطه وی با هشام بن عبدالملک خلیفه اموی و جنگ وی با هشام و نیز درباره یحیی بن زید و محمد بن ابراهیم طباطبا و رابطه وی با ابوالسرایا، همچنین درباره جانشینی محمد بن محمد بن زید پس از محمد بن ابراهیم، بحث می‌کند. گزارشهای این کتاب گرچه مختصر و موجز است اما به محقق در شناخت تاریخ برخی از ائمه زیدیه و علل قیام آنها کمک می‌کند.

اخبار الطوال

تألیف ابوحنیفه بن داود دینوری (د- ۲۸۲ یا ۲۹۰ق)، درباره کشته شدن عثمان و وارد شدن اتهام به علی بن ابی طالب (ع) در این مورد، درباره بیعت اهل کوفه با حسین بن علی (ع) و عزیمت ایشان به سوی کوفه و سپس جنگ با (سپاه) یزید و کشته شدن امام، قیام مختار بن ابی عبیده ثقفی همچنین درباره زیدبن علی و جنگهای وی با امویان به بحث پرداخته است.

سیره الامام الهادی الی الحق یحیی بن الحسین

تألیف علی بن محمد بن عبیدالله العباس العلوی (د- اواخر قرن سوم هجری) از منابع دست اول تحقیق درباره چگونگی تشکیل دولت زیدیه در یمن و موضوع مورد بحث می‌باشد. پدر مؤلف یعنی محمد بن عبیدالله در معیت امام هادی در سال ۲۸۴ق / ۸۹۷م وارد یمن شد. وی از شخصیت‌های بزرگ همراه امام هادی بود. فرزندش علی (مؤلف کتاب سیره امام هادی) به او ملحق شد و شاهد عینی حوادث و رویدادهای دوارن هادی بود و مشاهدات خود را به صورت یادداشتهای روزانه وقایع دولت زیدی ثبت می‌کرد. علی بن محمد مؤلف سیره هادی به رغم جانب‌داری کامل از هادی در خصوص درگیریها و منازعات وی با قبائل مختلف، تصویر روشنی از زندگی هادی و موفقیت وی در تأسیس دولت زیدی در یمن ارائه می‌کند. مؤلف همچنین تصویر روشنی از موضع هادی نسبت به قبائل مخالف خود و درگیری بین زیدیان و اسماعیلیان و اهل سنت پیرامون حاکمیت در صنعا به دست می‌دهد. این کتاب به کوشش دکتر سهیل زکار در سال ۱۹۷۲م در بیروت منتشر شده است.

کتاب سیره امام هادی به خاطر اطلاعات تاریخی مهمی که درباره دوره مورد بحث ارائه می‌کند، از مهم‌ترین منابع موضوع مورد بحث ما است. این کتاب نخستین کتابی است که درباره تاریخ دولت زیدی در یمن «روزگار امام هادی» تدوین شده و بنابراین مرجعی برای تمامی مورخان است که پس از وی به نگارش تاریخ زیدیه پرداخته‌اند.

المقالات والفرق

تألیف سعد بن عبدالله قمی (د- ۳۰۱ق / ۹۱۳م)، درباره شیعه، معنای آن، فرقه‌های شیعه و اعتقادات آنان بحث می‌کند. همچنین درباره کیسانیه و فرقه‌های پرشمار آن و نیز غالیان و فرقه‌های زیدیه مطالبی دارد.

کتابهای جاحظ (عمرو بن بحر بن محبوب بن خزازه کتابی بصری د- ۲۵۵ق) شامل «التاج فی اخلاق الملوک»، «رسائل جاحظ»، «الباین و التبیین» و «الحيوان» برای مبحث منشأ زیدیه، انقلابهای زیدیه بر ضد عباسیان، تأثیر زیدیه بر اندیشه سیاسی قابل استفاده هستند. جاحظ رئیس فرقه معروف به جاحظیه از فرقه‌های معتزله بود. وی در حدود سال ۱۶۰ق در بصره زاده شد و در همانجا زندگی کرد و درک خدمت اصمعی و ابی عبیده و ابی زید و غیر ایشان را نمود و از ایشان استفاده‌ها کرد. جاحظ تقریباً در هر موضوعی مطلب نوشته است. حتی گفته می‌شود که کتابهای وی دایره‌المعارفی است که نه به ترتیب حروف و نه بر هیچ اساس دیگری مرتب نشده است.

بساط

این کتاب به قلم حسن (ناصر) اطروش (د- ۳۰۴ق) است و به بحث درباره عقاید زیدیه در خصوص توحید می‌پردازد و توحید را اینگونه تفسیر می‌کند که آغاز عبادت، شناخت این مطلب است که خدای تعالی خالق و لطیف (کارهای او از روی لطف) است. این کتاب همچنین بیان می‌کند که شناخت خداوند به این است که وی را نیازمند صاحب (همراه) ندانیم.

تاریخ الرسل و الملوک

تألیف ابوجعفر محمد بن جریر طبری (۲۲۴-۳۱۰ق) این کتاب از مهم‌ترین کتابهای تاریخی است که اخبار مربوط به شیعه، از جمله: بیعت سقیفه، بیعت طلحه و زبیر و نقض آن و جنگ علی (ع) با آنان، فاجعه کربلا و قیام توأیین، را در بر دارد. مؤلف مطالب را اغلب از راویان دیگر بدون اظهار نظر خود، نقل می‌کند. با اینهمه اهمیت تاریخ طبری از حیث بیان حوادث و رویدادهای تاریخی و دقت در ذکر حوادث، مورد اجماع و اتفاق مورخان است.

کتاب **تاریخ طبری** از منابع اصلی تاریخ دوره مورد بحث به شمار می‌رود. زیرا طبری وقایع و حوادثی را روایت می‌کند که یا هم عصر آن بوده و یا از طریق روایت و نقل به وی رسیده است. تاریخ طبری برای بررسی منشأ زیدیه، انقلابهای زیدیه بر ضد دولت عباسی، دولت زیدیان در طبرستان، آل بویه زیدی و موضع آنان نسبت به دولت عباسی، انقلاب زنگیان، تأثیر زیدیه بر اندیشه سیاسی منبع مفیدی است.

فرق الشیعه

تألیف حسین بن موسی نوبختی (د- ۳۱۰ ق / ۹۲۲ م)، کتابی جامع درباره فرقه‌های شیعه است. داستان تحکیم (حکمیت) در کتاب توضیح داده شده است. مؤلف در این کتاب، زیدیه را به دو دسته ضعفاء و اقویا تقسیم کرده و به ذکر عقاید آنان می‌پردازد. همچنین درباره عقاید شیعه امامیه در خصوص بدا، تقیه و امامت بحث می‌کند و می‌گوید که امامت از مهم‌ترین امور پس از نبوت است. همچنین به بررسی فرقه‌های زیدیه از جمله جارودیه و بتریه و عقاید آنان می‌پردازد.

مقالات الاسلامیین

تألیف ابوالحسن علی بن اسماعیل اشعری (د- ۳۳۰ ق / ۹۴۱ م) از کتابهای مهم در تاریخ عقاید و فرقه‌ها است که به بحث درباره انواع شیعه می‌پردازد و برای کیسانیه فرقه‌هایی چند بر می‌شمرد. آنگاه به شرح عقاید شیعه همچون تقیه و بدا و نیز زیدیه و فرقه‌های آن مانند بتریه، سلیمانیه و جارودیه و باورهای زیدیه درباره خالق و مرتکب گناهان کبیره، و جایز بودن امامت مفضول می‌پردازد.

کتاب «الاکلیل»

تألیف حسن بن احمد بن یعقوب الهمدانی (د- ۳۳۴ ق / ۹۴۵ م) مؤلف اکلیل عالم انساب (نسب‌شناس) بوده و به این امر شهرت داشته است. کتاب اکلیل از مهم‌ترین کتابهای تاریخ یمن است که در ۱۰ جزء تألیف شده اما فقط ۴ جزء آن باقی‌مانده و بقیه اجزای این کتاب و دیگر تألیفات حسن بن احمد الهمدانی از بین رفته است. جزء اول و دوم کتاب در قاهره، به کوشش قاضی محمد بن علی الاکوع در ۱۹۶۳ و ۱۹۶۶ م به چاپ رسیده است. ذکر انساب وجه غالب نوشته‌های همدانی است. وی همچنین به قحطانی بودن، همدانی (از قبيله همدان یمن) و یمنی بودن خود تعصب شدید نشان داده و حقایق تاریخی را با این ملاکها می‌سنجد، اطلاعات موجود در کتاب اکلیل، به‌ویژه آن بخش که مربوط به اختلافات و درگیریهای پیش آمده در قبایل خولان در سده‌های دوم و سوم هجری می‌شود، برای مطالعه و بررسی برخی عوامل و زمینه‌هایی که راه را برای برپایی دولت زیدی در یمن فراهم کرده است، مفید می‌باشد.

کتاب صفة جزیره العرب

این کتاب از جمله مشهورترین تألیفات حسن بن احمد بن یعقوب الهمدانی بعد از اکلیل است و معلومات جغرافیایی مهمی درباره شهرها و روستاها، قبایل، کوهها، دره‌ها، دشت‌ها، قلعه‌ها (حصون)،

تولیدات کشاورزی و صنعتی یمن به خواننده می‌دهد. مؤلف در ثبت و ضبط نامهای نواحی یمن و شاخه‌های قبائل عنایت و کوشش داشته است.

این کتاب در چاپخانه بریل لیدن هلند در ۱۸۸۴م به کوشش مولر (D.H.Mdler) به چاپ رسیده است. کتاب اکلیل را شیخ محمدبن عبدالله بن بلهید در ۱۳۷۳ق / ۱۹۵۳م تجدید چاپ کرد. پس از وی قاضی محمدبن علی الاکوع به باز پژوهش و انتشار آن زیر نظر استاد حمدالجاسر در ۱۹۸۳م پرداخت.

کتاب «مروج الذهب و معادن الجواهر»

تألیف علی بن الحسین بن عبدالله بن مسعود (د- ۳۴۶ق / ۹۵۷م)

مسعودی در بغداد زاده شد و در فسطاط وفات یافت. وی در تاریخ‌نگاری سنت جدیدی را بنا نهاد و روش نوینی را که همان روش موضوعی باشد، پایه‌گذاری کرد و از روش طبری یعنی روش تاریخ‌نگاری به ترتیب توالی سالها (سالشمار) فاصله گرفت.

ملتها، پادشاهان، خانواده‌ها و خلفا محورهای مورد بحث مسعودی است. همین روش را برخی مورخان به‌ویژه ابن خلدون دنبال کردند.

مسعودی معتزلی بود و در جستجوی علم به سیاحت پرداخت و به بیشتر بخشهای جهان اسلام سفر کرد. وی بخش آخر عمر خود را در سرزمینهای شام و مصر گذراند و در آنجا کتاب **مروج الذهب و معادن الجواهر** را که یک کتاب تاریخی جغرافیایی بسیار ارزشمند است، تألیف کرد. مؤلف در این کتاب تنها به موضوعاتی که مورخان مسلمان عادتاً به آن می‌پرداختند، نپرداخت؛ بلکه مطالبی را درباره تاریخ هند، ایران، روم و یهود نیز در تاریخ خود آورده است.

مروج الذهب برای بررسی منشأ زیدیه و مهم‌ترین فرقه‌های آن و انقلابهای زیدیه برضد خلفای عباسی قابل استفاده و استناد است.

مروج الذهب کتاب تاریخی مهمی است که داستان سقیفه، غدیرخم و رویدادهای جنگ جمل، دعوت مردم کوفه از امام حسین(ع)، ظهور مختار، خروج زیدبن علی و قیام فرزندش یحیی پس از وی، را در بر دارد. در این کتاب همچنین درباره نفس زکیه، طبرستان و بیعت مزدم طبرستان با حسن بن زید بحث می‌کند. اهمیت این کتاب در چگونگی بیان رویدادهای تاریخی آشکار است.

دو کتاب دیگر مسعودی به نامهای «التنبیه و الاشراف» و «اثبات الوصیه لعلی بن

ابی طالب» برای بررسی انقلابهای زیدیان بر ضد خلفای عباسی و تحقیق درباره آل‌بویه و گرایشهای زیدی آنان و نیز موضع آنان نسبت به دولت عباسی، انقلاب زنگیان و مذهب زیدی قابل استفاده است.

کتاب «مصاییح»

تألیف ابوالعباس احمد بن ابراهیم بن الحسن (د- ۳۵۳ق / ۹۶۴م)

این کتاب شرح حال امامان (زیدی) و داعیان آنان تا (امام زیدی) ناصر اطروش را در بردارد. ابوالعباس حسنی پیش از آنکه کتاب را به پایان برساند، هنگامی که به نگارش شرح حال و زندگی نامه یحیی بن زید مشغول بوده، فوت کرد و ادامه کار به وسیله شاگردش ابوالحسن علی بن بلال تکمیل شد که به نظر می‌رسد عمدتاً مبتنی بر مطالبی است که قبلاً استادش جمع‌آوری کرده بوده است. از این رو تاریخ تألیف این کتاب سال ۳۵۳ق یا اندکی قبل از آن بوده است. محل تولد وی احتمالاً در آمل طبرستان و تاریخ تولدش بین سالهای ۲۸۰ تا ۲۹۰ق بوده است.

وی علاوه بر پدرش نزد ناصر اطروش، ابوالفرج اصفهانی، صاحب کتاب جرح و تعدیل (ابومحمد عبدالرحمن بن ابی حاتم رازی)، عبدالعزیز بن اسحاق بن جعفر روزبهان معروف به ابن بقال زیدی (۲۷۲-۳۶۳ق) و ابوزید علوی (عیسی بن محمد بن احمد بن عیسی بن یحیی بن زید) و علمای آن عصر در شهر آمل تحصیل علم کرد.

این کتاب به کوشش عبدالله بن عبدالله بن احمد الحوثی با مقدمه شیخ الاسلام علامه مجدالدین بن محمد بن منصور مؤیدی در اردن به چاپ رسیده است. مطالب این کتاب به خاطر نزدیک بودن به حوادث و رویدادهای مورد بحث و اطلاعاتی که درباره هادی یحیی بن الحسین مؤسس دولت زیدی یمن و سفر وی به ایران پیش از تأسیس دولت زیدی یمن به دست می‌دهد، یکی از منابع دست اول و مهم موضوع مورد بحث می‌باشد.

ابوالعباس معلم امامان (زیدی) حوزة خزر: ابوعبدالله المهدی، المومید و ابوطالب الناطق بوده است.

مقاتل الطالبیین

تألیف ابوالفرج اصفهانی (۲۸۴-۳۵۶ق) تاریخ امامان علوی را به ترتیب زمان مورد بررسی قرار می‌دهد و به نسب امامان، صفات و ویژگیهای آنان، نام فرزندان و چگونگی خروج آنان اشاره می‌کند. این کتاب برای شناخت اخبار و تاریخ علویان و طالبیان مهم است. مؤلف خود نیز دارای گرایشهای علوی است.

کتاب «التاجی فی اخبار الدوله الدیلمیه» (۳۱۳-۳۸۴ق)

این کتاب را ابواسحاق صابی در قرن چهارم هجری تألیف کرده است و در آن دربارهٔ عراق در عصر آل بویه بحث کرده است.

اصل این کتاب در دسترس نیست اما گزیده‌ای از آن به نام «المنتزع من کتاب التاجی» در آخر کتاب «الجامع الکافی» در فقه زیدیه در یمن در یکی از کتابخانه‌های صنعا به شماره ۱۴۵ فقه هادویه موجود است و این نسخه خطی از دو کتاب جداگانه تشکیل شده است: کتاب اول «المنتزع من کتاب التاجی» و کتاب دوم بخشی از کتاب «الام لابی القاسم الجیلانی» است در مقدمه نسخه خطی این کتاب آمده است: «هذا ما انتزع من کتاب المعروف بالتاجی فی اخبار الدوله الدیلمیه الذی الفه ابواسحاق ابراهیم بن هلال الکاتب الصابی».

این کتاب در بردارنده گزارشهایی دربارهٔ مردم گیلان و دیلم و برخی صفات و ویژگیهای آنان همچون وضعیت مسکن، مفاخر و قبایل آنان و چگونگی ورود آنان به اسلام و همراهی آنان با دعوت علویان و اهل بیت است. به این کتاب، بعدها پس از عصر ابوهلال صابانی، مطالبی افزوده شده که شامل مباحثی دربارهٔ امامان زیدی طبرستان و یمن تا حدود قرن ششم هجری است.

صابی منشی دستگاه خلافت در بغداد و عزالدوله بختیار پسر معزالدوله دیلمی بوده است.^۱ مکاتباتی از سوی وی با عضدالدوله دیلمی صورت گرفته که موجب رنجش و ناراحتی وی شده و کینه صابی را به دل گرفته بوده است. چون عزالدوله به قتل رسید و عضدالدوله در بغداد جای او را گرفت، صابی را در سال ۳۶۷ق به زندان انداخت و تصمیم گرفت که او را زیر دست و پای قیلان بیاندازد اما با وساطت و شفاعتی که به عمل آمد؛ او را در سل ۳۷۱ق آزاد کرد و به او دستور داد کتابی دربارهٔ تاریخ دولت دیلمیان به نگارش درآورد. صابی این کتاب را تألیف کرد و آن را «تاجی» منسوب به «تاج المله» یکی از القاب عضدالدوله نام نهاد.

صابی در این کتاب به فضایل آل بویه اشاره می‌کند و نسب آنان را به بهرام گور پسر یزدگرد پادشاه ساسانی می‌رساند و بویه را پسر فنا خسرو پسر تمام پسر کوهی پسر شیرکوه پسر شیرزیل بزرگ پسر شیران شاه پسر شیرفنه پسر سیستان شاه پسر ستن پسر شیردزیل پسر سستاد پسر بهرام گور پادشاه ساسانی پسر هرمز... ذکر می‌کند.

^۱ ابن خلکان، وفيات الاعیان، ج ۱، ص ۳۵؛ ابن اثیر، الکامل، ج ۷، ص ۱۶۷.

کتاب دوم تکه‌ای است که از کتاب «الام» متعلق به ابوالقاسم گیلانی نقل شده و در آن متن بلندی از فقیه فاضل یوسف بن ابی الحسن بن ابی القاسم گیلانی دربارهٔ اخبار اهل بیت و امامانی که پس از وی به دعوت پرداخته‌اند، نقل شده است.

اهمیت این کتاب در این است که بخشی از اخبار اهل بیت متأخر که در بلاد دیلم زندگی می‌کرده‌اند، مانند ناصر رضی را روشن می‌کند. از مقدمه نسخه خطی - بخش اول - پیدا است که اخبار علویانی را که در طبرستان مذهب زیدی داشته‌اند، در بر دارد.

این کتاب (نسخه خطی) به کوشش دکتر محمد حسین زبیدی تصحیح و منتشر گردیده است.

الفرق بین الفرق

تألیف عبدالقاهر بن طاهر البغدادی (د- ۴۲۹ق / ۱۰۳۷م) از فرقه‌های شیعه بحث می‌کند، همچنین دربارهٔ مختار مطالبی دارد. امامیه را به ۵ فرقه تقسیم می‌کند. همچنین دربارهٔ زیدیه و عقاید آنان و فرقه‌های زیدیه بحث می‌کند. این کتاب از جهت شناخت فرقه‌های اسلامی و پیشوایان آنان مهم است.

تألیفات صاحب بن عباد

(اسماعیل بن عباد بن العباس) (د- ۳۸۵ق / ۹۹۵م) شامل کتابهای:

الانابه عن مذهب اهل العدل،

الزیدیه،

نصره مذاهب الزیدیه،

رسائل الصاحب

برای بررسی تأثیر زیدیه در اندیشهٔ سیاسی، آراء و نظریات دینی زیدیه و تأثیر زیدیه در حیات ادبی و مشهورترین علمای زیدیه منابع قابل استفاده‌ای است. دربارهٔ مذهب صاحب بن عباد میان محققان اختلاف نظر هست و نظرات گوناگونی در این مورد ابراز شده است. ابن ابی طی می‌گوید: «او (صاحب) رأی و اندیشه امامی داشت و کسانی که فکر می‌کنند وی معتزلی است، در اشتباهند و شیخ مفید گواهی داده است که کتابی که دربارهٔ اعتزال است و به صاحب منسوب است، از او نیست.»^۱

^۱ ابن حجر، لسان المیزان، ج ۱، ص ۴۱۶.

محمدتقی مجلسی وی را امامی دانسته و گفته است که او «از فقیه‌ترین فقیهان متقدم و متأخر بوده است و هر چه درباره علم و فضل او گفته شود، باز او بالاتر از آن است»^۱. گفته‌ای به قاضی عبدالجبار معتزلی منسوب است که پس از وفات صاحب گفته است: «چگونه من بر این رافضی نماز بگذارم»^۲ برخی دیگر او را شافعی شیعی دانسته‌اند و این جمله را درباره وی گفته‌اند: «صاحب - در عین اعتزال - مذهب شافعی و نحله شیعی داشت»^۳. ابوحیان می‌گوید که او «پیرو مذهب ابوحنیفه و اعتقادات زیدیه» بود^۴. صاحب کتاب معاهد التنصیص می‌نویسد که «صاحب شیعه متعصب - همانند آل بویه - معتزلی بود»^۵. برخی نیز او را معتزلی و حتی از سران اعتزال و مبلغ اصول اعتزال بر شمرده‌اند^۶ به طوری که «صاحب مبلغانی داشته است که به دستور وی به بازارها می‌رفته‌اند و برای بقال و عطار و نانوا و غیره در محاسن اعتزال تبلیغ می‌کرده‌اند»^۷.

دکتر ناجی حسن در مقدمه خود بر کتاب زیدیه صاحب بن عباد به تفصیل درباره مذهب صاحب بحث کرده و نظرات گوناگون ابراز شده در این مورد را آورده و آنها را نقد کرده است. وی معتقد است که صاحب بن عباد زیدی معتزلی بوده و اعتزال وی هم ربطی به مذهب وی نداشته است. زیرا اعتزال یک مکتب کلامی است که دارای اصول شناخته شده‌ای است که می‌تواند شیعی و غیرشیعی را در بر بگیرد. ناجی حسن شیعی امامی بودن صاحب را به دلایلی که ذکر می‌کند، رد کرده است. از جمله این دلایل کتابی است که شیخ مفید به نام «النقض علی ابن عباد فی الامامه»^۸ و سیدمرتضی کتاب «الانصاف فی الرد علی ابن عباد»^۹ در رد بر صاحب بن عباد نوشته‌اند.

الافاده فی تاریخ الأئمه الساده

تألیف الامام الناطق بالحق ابوطالب یحیی بن الحسین بن هارون الهارونی الحسنی (۳۴۰-۴۲۴ق)
به کوشش ابراهیم بن مجدالدین بن محمدالمؤیدی و هادی بن حسن بن هادی الخمری، انتشارات مرکز
اهل البيت للدراسات الاسلامیه، یمن، صعده، ۱۴۲۲ق / ۲۰۰۱م.

^۱ امینی، اعیان الشیعه، ۳۳۴/۱۱ (به نقل از مقدمه ناجی حسن بر کتاب زیدیه صاحب).

^۲ لسان المیزان، ۴۱۶/۱ (به نقل از مقدمه ناجی حسن بر کتاب زیدیه صاحب).

^۳ لسان المیزان، ۴۱۳/۱ (به نقل از مقدمه ناجی حسن بر کتاب زیدیه صاحب).

^۴ معجم الادباء، ۲۷۶/۲.

^۵ لسان المیزان، ۴۱۶/۱.

^۶ معجم الادباء، ۲۷۶/۲.

^۷ لسان المیزان، ۴۱۵/۱.

^۸ طوسی، الفهرست، ص ۱۸۷ (به نقل از مقدمه ناجی حسن، ص ۱۳).

^۹ ابن طاووس، البقیین، ص ۱۷۴ (به نقل از مقدمه ناجی حسن، ص ۱۳).

این کتاب که به قلم یک امام زیدی ایرانی است از نخستین کتابهایی است که درباره تاریخ امامان اهل بیت (به اعتقاد زیدیه) از امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (ع) تامهدی لدین الله ابی عبدالله محمدبن حسن الداعی الی الحق ارائه می کند و همانگونه که در مقدمه کتاب به قلم تصحیح کنندگان که خود زیدی هستند، آمده است. «این کتاب از منابع مستند و مورد اعتماد زیدیه (زیدیان) و یکی از کتابهای مهم آنان است. و تمام کسانی که درباره تاریخ زیدیه مطلبی نوشته اند، به این کتاب استناد کرده اند.»

مؤلف کتاب به گفته محمد زباره^۱ (از علما و مورخان معاصر زیدیه) در سال ۳۴۰ق متولد شده و در ۴۲۴ق وفات یافته و دعوت وی در سال ۴۱۱ق و مدفن او در آمل است. مؤلف در این کتاب مختصر نام امامان (مورد اعتقاد زیدیان)، نسب آنان، نام مادر، مدت ولایت، مدت عمر و محل دفن و اطلاعات مختصر دیگری را درباره هر یک از امامان ذکر می کند.

مادلونگ در کتاب خود به نام اخبار ائمه الزیدیه فی طبرستان و دیلمان و جیلان که گزیده ای از کتابهای گوناگون است، در بخش سوم، زندگی نامه های یحیی بن عبدالله، ناصراطروش و ابوعبدالله المهدی را از کتاب «*الإفاده فی تاریخ الائمة الساده*» برگرفته است.

الحدائق الوردیه فی مناقب ائمه الزیدیه

تألیف قاضی شهید حمیدبن احمد (د- ۶۵۲ق / ۱۲۵۴م) این کتاب نسخه خطی است در دو جلد؛ جلد اول این کتاب درباره سیره امامان از علی بن ابی طالب تا امام (زیدی) محمدبن ابراهیم بن اسماعیل و جلد دوم از سیره امام (زیدی) قاسم بن ابراهیم بن اسماعیل رسی تا سیره امام منصور بالله عبدالله بن حمزه. در این کتاب همچون کتابهای دیگر تاریخی تاریخنگاران زیدی یمن، به پدیده مهمی بر می خوریم و آن این است که تاریخنگاران زیدی یمن در نگارش تاریخ امامان زیدی تفاوتی میان زیدیان طبرستان و دیلم و زیدیان یمن قائل نمی شوند و آنان را از یکدیگر تفکیک نمی کنند، بلکه تاریخ هر دو را با هم می نویسند. این کتاب برای تحقیق درباره منشأ زیدیه به عنوان یک فرقه مذهبی، و مهم ترین فرقه های زیدیه همچنین درباره انقلابهای زیدیان بر ضد دولت عباسی، و درباره دولت زیدیان طبرستان و اصول و معتقدات زیدیه و نیز حیات ادبی زیدیه مفید است. تصویری از این نسخه خطی که به وسیله انتشارات داراسامه دمشق منتشر شده، در کتابخانه مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی به شماره BP56.Q2H4 موجود است.

^۱ محمد زباره، تاریخ زیدیه، ص ۷۵.